

КИЛИМАРСТВО УКРАЇНЦІВ ПІВДЕННОГО ЛІСОСТЕПУ І СТЕПОВОЇ ЗОНИ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ ТА БУДЖАКА

*Аналізується розвиток килимарства українців Буго-Дністровського межиріччя і Буджака з кінця ХІХ ст. Визначаються особливості орнаментики килимових виробів окремих регіонів.
Ключові слова: українці, килимарство, орнаментика, Буго-Дністровське межиріччя, Буджак*

Ще у першій половині ХХ ст. на території південного лісостепу і степової зони Буго-Дністровського межиріччя та Буджака (сучасної Одещини) ткацтво існувало як важлива допоміжна галузь господарства українців. Тут склалися багаті традиції, зокрема килимарства, збереглося чимало його різноманітних зразків, однак ще й на сьогодні цей вид образотворчого мистецтва залишається маловивченим, насамперед на регіональному рівні.

Особливо актуальною є зазначена тема для вивчення розвитку традиційної культури українців у змішаному етнічному середовищі, яким є південь Одещини, де килимарство розвивалося впродовж століть. Тут його ще можна досліджувати на достатньо ґрунтовній джерельній основі – продукції місцевих майстрів.

Джерельна база даної розвідки сформована автором під час польових досліджень у кінці 1990-х – на початку 2000-х років. Вона ще не є достатньо повною, але дає можливість з'ясувати низку актуальних питань, зокрема таких, як з'ясування регіональної своєрідності, репрезентативних ознак килимових виробів, особливостей напрямків розвитку килимарства.

Матеріали зібрані в селах трьох територіальних зон – придністровської частини Південно-Східного Поділля – у Кодимському, сусідньому з ним Балтському районах (Баштанків, Загнітків, Круті, Кодима, Івашків, Лабушна, Балта, Пужайкове інші), в долині річки Тилігул Миколаївського району (Андрієво-Іванівка, Левадівка, Каховка), селах Буджака (Плахтіївка Саратського району; Струмок, Лиман, Нерушай, Баштанівка, Глибоке Татарбунарського району, Шевченкове, Трудове Кілійського району; Першотравневе, Кислиця Ізмаїльського району). Зазначені села знаходяться в різних природно-кліматичних зонах (Лісостеп і Степ), різних історико-етнографічних областях – Степовій Україні (Буджак) і порубіжжі Поділля та Степової України, неоднаковому етнокультурному середовищі – багатоетнічному Буджаку і майже моноетнічному (80 – 90% українців) порубіжжі.

За хронологією вироби датуються періодом від другої половини ХІХ ст. до 80-х років ХХ ст. Зразки другої половини ХІХ ст. зафіксовані в придністровських селах Кодимського і Балтського районів. До них відноситься килим з села Писарівка і десятки підвіконників – паратар. Примітно, що виробів другої половини ХІХ ст. нами не зафіксовано у Буджаку. Їх відсутність місцеві мешканці пояснюють неможливістю тривалого зберігання продукції з вовни, яку активно поїдає міль, тоді як на півночі області збереглося чимало виробів з конопель, де за основу брали, переважно, конопляну нитку, а вовняним було лише піткання.

До групи килимів входять не тільки власне килими. Ще на початку ХХ ст. килимами ("коврами") вважали різноманітні вироби ткацтва – ліжники, коци, килими тощо¹. Ця традиція, принаймні у селянському середовищі, збереглась до наших днів, де під назвою "килимарство", "килими", "коври" об'єднані різні за функціональним призначенням види ткацької продукції, але які мають притаманну їм спільну рису – вони орнаментовані. Орнаменти різні за характером (рослинні, геометричні, геометризovanі), змістом сюжету, композицією, залежно від функціонального призначення кожного килимового виробу².

Отже, килимові вироби на вказаній території різноманітні за розмірами, функціональним призначенням, технікою виконання орнаментів, назвами.

Килими (кіліми, у повоєнний період часто вживається назва "ковйор"). Килим – найбільший за розмірами з виробів цієї групи. Виготовлялись для облаштування житла. Його розміщували над ліжком зазвичай на затильній стіні. Ткали з вовняної і конопляної, чи тільки з вовняної нитки. У другій половині ХХ ст. для основи використовували нитки промислового виробництва. Переважна більшість килимів – це вироби, зшиті з декількох полотен: середини, верхньої і нижньої смуг. Із найдавніших, зафіксованих під час польових досліджень, є килим, виготовлений у 80-х роках ХІХ ст., знайдений у с. Писарівка на Кодимщині (фото 1). З Кодими походить килим 20-х років ХХ ст. (фото 2). Килими другої половини ХІХ ст. знайдені тільки на півночі Одещини. Вони не збереглись в селах, що досліджувались в долині Тилігулу і у Буджаку. У Буджаку килими раннього періоду датуються початком ХХ ст.

У с. Баштанівка килим розміром від 2 до 4 і більше метрів називають "полок". У Десантному – налавником³. У с. Струмок зафіксовано обидві назви – "килим" і "полок"⁴. У с. Лиман його називають "середина" або "пілка". Це вузький і довгий килимовий виріб, яким прикрашали кут кімнати чи стіну між вікнами. Прикріплювали до стіни у вертикальному стані (фото 3, 4).

У Нерушай килимом називають виріб розміром більше кадрелі, навіть якщо вони мали однаковий орнамент⁵. У Шевченковому килими називали також пілкою. Примітно, що у повоєнний період тут виготовляли килими менших розмірів, ніж до війни⁶. Ткали килими у Першотравневному (фото 5), Кислицях (має назву "середина") (фото 6), Трудовому.

Вживають в селах Буджака й назви "кілім", "гладії". Останні за розмірами, орнаментикою не відрізняються від килимів, але виділяються місцевим населенням в окрему групу за одним критерієм – технікою виконання орнаменту – він схожий на вишивку гладдю. (фото 7). Виконане у такій техніці зображення, на відміну від килимового, одностороннє, а не двостороннє. Ймовірно, вона запозичена з шитва. Принаймні зовні південносхідна техніка вишивки "качалочка", яка є однією з найдавніших у Південно-Східному Поділлі⁷ і техніка місцевої "гладії" ідентичні. Щоправда, така техніка, на відміну від розповсюдженої у Буджаку, де вона відома не тільки у ткацтві молдован, а й українців, не поширена у килимарстві Південно-Східного Поділля. Натомість відома ця техніка й у шитві сусідніх районів, зокрема Каушанського (республіка Молдова). Рослинний орнамент жіночої кофти з молдавського села Борисівка виконаний саме у такій техніці (фото 8).

Паратари (палатари, паратар) – ткані, довгі і вузькі вовняні полотна. Ними прикрашали в основному чільні і причільні стіни над лавками у "малій хаті" і обов'язково у "великій хаті". Під різними назвами поширені в трьох районах, що досліджувались (фото 9,10,11). Орнаменти виконані перебірним тканням із різнобарвних ниток. У Буджаку використовували техніку "гладії" (фото 11). На півночі Одещини паратари мали таку ж орнаментикою як і килими. Це композиції з геометричних, рослинних, зооморфних мотивів. Характер орнаменту, розміщення його на полотні, як і на килимах, відповідає традиції певного хронологічного періоду, відображає еволюцію орнаментики⁸.

У селах Буджака лексема "паратари", "паратар" не розповсюджена. У Баштанівці вироби такого типу називають "кадрік" (від "кадрелі"). Назва "кадрелі" відома і на півночі Одещини – на Кодимщині, однак диференціюючі ознаки і відмінності паратар і кадрель респонденти назвати вже не можуть, хоча окремі з них вказують, що кадрелі виготовляли з конопляних ниток, а паратари – з вовняних.

У с. Баштанівка кадрік прикрашали геометричним чи у комбінації з рослинним орнаментом. В одному варіанті це була сітка з клітинок квадратної форми, у другому – троянда чи яблуко у клітині.

У с. Струмок такі вироби з аналогічною як і у Баштанівці орнаментикою називають "кадрелька". "Вибирали кадрелку" і в с. Нерушай.

Не вживають назву "паратари" і в с. Трудове. Тут виріб для стіни під вікном називають "пілка".

Примітно, що і в сусідніх молдавських селах відома тільки одна назва – "кадрел". Ним прикрашали, зазвичай, чільні стіни під вікнами. Орнаментальні ж мотиви на багатьох зразках кадрел аналогічні килимовим. Зафіксовані нами у молдавському селі Борисівка, українсько-

молдавському селі Глибоке виробили, виготовлені у 1930 – 40-х роках, як і килими, орнаментовані трояндами з листками і обрамлені смугою дрібних троянд, як і в українських селах. Однак тут, на відміну від "кілімів", зустрічаємо геометричні мотиви у вигляді квадратів, в середині яких такою ж технікою "гладі" розміщено зображення яблука з двома листочками (фото 12). Слід відзначити, що мотив – "яблуко з двома листочками" – майже ідентичний на всій території півдня Буджака як в українців, так і в молдован.

Налавники. Виготовляли налавники з конопляних і вовняних ниток. Орнаментика налавників одноманітна – різнокольорові смуги. Налавником застиляли лавки і ослони. Тільки у Південно-Східному Поділлі назва "налавник" відповідає його функції як виробу. В інших двох районах (у Буджаку і долині Тилігулу) налавниками називають й інші килимові вироби. У с. Баштанівка їх називають "шарфові дорожки". У с. Десантне налавниками, крім тих, що застиляли лавки, називають рядна і доріжки на підлогу (пілка – В.К.). Аналогічну ситуацію спостерігаємо і в с. Струмок, де навіть пілки на підлозі називають налавниками. У с. Лиман налавником називають виріб для застилення канапи (Фото 13).

У с. Шевченкове налавники для застилення лав були святкові і буденні. Святкові налавники ткали з відбіленого клоччя та з вовни. Частина виробів до налавників ніякого відношення не мають. Це звичайні залавники чи підвіконники, паратарі чи кадрелі занадто великих розмірів, які неможливо використовувати для застилення лавок (фото 14).

Пілки. Тепер їх здебільшого називають "дорожками". У деяких селах Буджака пілкою називають й килим. Це конопляні чи комбіновані ("прадіво" і вовна) вироби завдовжки у декілька метрів. Використовувались для застилення підлоги житла.

Орнамент пілок різнобарвний смугастий, виконаний човниковим тканням. У с. Загнітків, м. Кам'янка (сусіднє місто у Придністров'ї), у с. Лиман у Буджаку виробляли й ритуальні пілки для поховального обряду. Вони відрізнялися від інших порівняно обмеженою гамою кольорів вузьких смуг на білому тлі, або композицією, в якій домінують два кольори.

У деяких селах Буджака ця назва виробу вийшла з ужитку, в інших використовується щодо назв різноманітних килимарських виробів. Наприклад, у с. Струмок термін "пілка" не вживають і не знають, хоча ці вироби виготовляли і користувалися ними.

У с. Лиман "середину" також називають "пілка".

Майже виходить з вжитку, а разом з ним і назва, такого виробу як рядно – зшите з двох трьох пілок простирадло. Тільки в окремих селах з порівняно міцними традиціями ткацтва ще можна бачити рядна. Одне з таких знайдено в с. Шевченкове (фото 15).

Вироби з комбінованого піткання. Масштабного поширення набувають з другої половини 60-х років, хоч відомі і на початку ХХ ст. Матеріалом для ткацтва стає призначений для утилізації одяг, розрізаний на вузькі смужки. З такого матеріалу ткали пілки, які своєю орнаментикою не відрізнялись від традиційних.

Деякі види килимової ткацької продукції виготовлялись тільки у Буджаку. До таких належать однотонні за кольором вироби з рельєфним орнаментом. У селах Буджака вони мають різну назву, але не мають локальних відмінностей. Їх використовували як простирадло чи матеріал для пошиву ковдр. Ткали такі простирадла і в с. Струмок, в українсько-молдавському селі Глибоке.

В українсько-молдавській Баштанівці такі вироби називають молдавською "шийшіці" (укр. "5 підніжок"), оскільки вироблялись на верстаті з п'ятьма підніжками. У с. Десантне такий виріб має майже аналогічну назву – "п'ятіца". У с. Лиман – "латана". У с. Першотравневе його називають "одіяло".

У с. Баштанівка ткали вовняні пояси для чабанів. Завдовжки не менше 1,5 м., завширшки до 0,2 м. Такий пояс оберігав чоловіка від холоду. Колір пояса білий, іноді з рожевим відтінком. Однак вони не були поширеними в українців. Принаймні у с. Баштанівка українці їх не ткали.

Таким чином, зразки килимових виробів трьох територіальних зон засвідчують наявність спільного і відмінного.

До спільного слід віднести використання сировини (вовна, "прадіво", бавовна), спосіб її обробки і підготовку до виробництва, технологію ткання. Багато спільного простежується і в термінології: назвах сировини, знаряддях її обробки, частково назвах виробів. Щодо підготовки сировини до ткацтва, суттєвих регіональних особливостей не простежується. Майже немає

відмінностей у технології виробництва. Килимові вироби виготовляли на горизонтальному верстаті чи на кроснах. Однак слід зазначити, що на Кодимщині і Балтщині, у Буджаку значно більше, ніж у селах долини Тилігулу, виробів, виготовлених на чотирьох – п'яти підніжках. Використання такої технології є свідченням більш високої майстерності виконавців і, відповідно, вищої якості продукції.

До спільного відноситься й орнаментика виробів, особливо другої половини ХХ ст. Власне килими і більша частина підвіконників прикрашались рослинними орнаментами – трояндою з листками у різноманітних композиційних варіантах. Геометричні елементи орнаментів мали місце, але поступово витіснялись брокарівськими. Орнамент ряден, пілок, налавників складався з набору різнокольорових вузьких смуг.

Значно більше відмінностей простежується в орнаментиці першої половини ХХ ст., кількості видів килимової продукції, термінології, техніці виконання орнаментів. У сукупності вони й відображають специфіку розвитку килимарства в кожній з трьох зон – придністровських районах Південно-Східного Поділля, Буджака та одного з районів (частина Миколаївського району) р. Тилігул.

Специфічні особливості килимарства кожного з визначених районів формувались впродовж кількох століть під дією низки різноманітних чинників.

Початок формування регіональних традицій Південно-Східного Поділля відноситься до ХV – ХVІ ст., коли українці вже не покидають порубіжжя степу і лісостепу. В цей час, як відомо з письмових джерел, українці басейну річки Савранки добре знають цей край. На наступному більш інтенсивному етапі заселення на початку ХVІІІ ст. разом з українцями селяться й молдовани. Саме у придністровських районах – Кодимському, Котовському і сусідніх з ними Балтському, Ананьївському відбулось взаємопроникнення ткацьких традицій українців і молдован, що й активізувало ткацтво як прибуткову галузь й визначило перспективу розвитку килимарства на більш ніж двохсотлітній період. Не випадково Вацлав Ржевуський заснував у 20-х роках ХІХ ст. відомі своєю продукцією далеко за межами регіону килимарські майстерні у Саврані, Байбцзівці⁹, забезпечивши їх функціонування висококваліфікованими місцевими майстринями, яких тут було вдосталь. Адже до зайняття ткацтвом у цьому регіоні спонукали й економічні умови. У Балтському і Ольгопільському повітах, де найбільш займалися ткацтвом, середня забезпеченість землею складала 4,7 десятини на господарство, безземельних ткачів у двох повітах нараховувалось 0,4%. Натомість овець – постачальників сировини – припадало у середньому 28,8 голів на господарство¹⁰. Поєднання традицій українців і молдован позитивно позначилось на якості килимарства, підвищило його конкурентноспроможність, забезпечило стабільний розвиток. Тому навіть у 1950-х – 1970-х роках лише тут виготовляли для задоволення власних потреб і на ринок повний традиційний набір килимарських виробів: килими (коври), паратари, налавники, рядна, пілки.

По іншому розвивалось килимарство в зазначених селах Миколаївського району. Міграційний фактор на початку ХХ ст., соціально-економічні умови не сприяли розвою ткацької традиції. У с. Ісаєве у 1950-ті роки килимові вироби ткали тільки три особи, та й ті були людьми похилого віку¹¹.

Причинами занепаду ткацтва стало різке скорочення сировинної бази, часткова втрата традицій внаслідок переселенського процесу. До колективізації ткацтво все ж мало місце і існувало як допоміжний вид господарської діяльності. Більш того, ще на початку ХІХ ст. дослідники виділяли у Прибузькій зоні, поблизу якої знаходились вказані села долини Тилігулу, окремий тип орнаментики килимових виробів. Однак уже в 1930-х роках з організацією колгоспів і занепадом вівчарства масштаби килимарства зменшуються. Коноплю хоча й вирощували у достатньо великих обсягах, однак вона не використовувалась у домашньому виробництві, її відправляли для подальшої переробки до міст для промислового виробництва.

Негативно на розвитку ткацтва позначився і переселенський процес. На початку ХХ ст. продовжувалось заселення південних земель лісостепової зони і степу. За реформою Столипіна на землі сучасного Миколаївського району Одещини переселялись українці насамперед з найближчих районів: сучасних Ананіївського, Балтського, Любашівського, Котовського, Савранського, з регіонів України. За свідченням Яковенко Альбіни, її дід прибув на нове місце з Ананьївського району на початку ХХ ст. Тут йому "нарізали" 18 десятин землі¹².

Потік переселенців продовжувався і у 1920 – 30 роки. Тобто, українські села формувались з переселенців ближніх і віддалених регіонів України, що негативно впливало на обрядову практику і традиції в цілому. Зі скороченням обрядової практики зникла потреба і в обрядових атрибутах, зокрема у виробках ткацтва і шитва. Вже в кінці 1930-х – 40-х роках для весілля у с. Миколаївка III (сучасне с. Левадівка) користувалися рушниками промислового виробництва. Вишивання рушників, за винятком окремих осіб, практично припиняється. Відтворення традиції шитва у 1950-х роках відбувалося переважно в школах на уроках праці, однак йдеться власне лише про відродження шитва, а не традиційної місцевої орнаментики. Вона остаточно втратила регіональні властивості ще у довоєнний період. У 1970-х роках орнаменти копіювали із платівок, часописів.

За двома напрямками розвивалось килимарство у Буджаку. За одним з них розвиток килимарства відбувався за усталеною українською традицією, інший – під значним впливом більш розвинутих, зокрема молдавських традицій. До першого належить килимарство с. Шевченкове, де традиції килимарства не були втрачені і населення забезпечувало більшу частину побутових потреб власним виробництвом аж до 1980-х років. В таких селах виробляли традиційний набір килимових виробів з відповідними усталеними назвами, а мистецтву ткання приділялась особлива увага. За приклад можна навести ще існуючу у другій половині ХХ ст. у с. Лиман практику випробовування майбутньої невістки умінням ткати. Саме в таких селах зберігся більш різноманітний набір килимових виробів і простежується менше запозичень.

По іншому розвивалось килимарство в селах, де мешканці активно запозичували технологію виробництва, орнаменту виробів. Йдеться, насамперед, про села, де ткацтвом займалась невелика частина селян, виробів яких не могли конкурувати з високоякісною продукцією майстринь, зокрема сусідніх молдавських сіл. Навіть мешканці с. Шевченкове іноді замовляли килимові вироби у сусідньому молдавському с. Дмитрівка. У с. Струмок уже в довоєнний період ткачів було мало. Стасі Феодосія Вакулівна 1929 року народження із с. Нерушай хоча й успадкувала від своєї матері – визнаної майстрині – мистецтво килимарства, але сама вже не ткала. Таких прикладів чимало. У с. Першотравневе у довоєнний період ткацтвом займалась більша частина населення, але з організацією колгоспів у повоєнний час обсяги домашнього ткацтва суттєво зменшились. Килимарство поступово занепадало і зникло. Мешканці таких сіл активно запозичували насамперед технологію виготовлення виробів на трьох і більше підніжках, орнаменту. При цьому назву виробу не завжди залишали незмінною. Вона була: молдавською, перекладом з молдавської, і навіть такою, що не відображає специфіку виробу. Для прикладу наведемо назви одного і того ж виробу в українських селах: у с. Баштанівка – "шийшіці", у с. Десантне – "п'ятіца", у с. Лиман – "латана", у с. Першотравневе – "одіяло". Подібне спостерігаємо і в назвах техніки виконання орнаментів. Назва "гладії" розповсюджена серед українського і молдавського населення тільки в деяких районах Буджака і в Пониззі обох берегів Дунаю. У с. Баштанівка її використовують, однак назви вона не має.

Отже, найбільш стійкими виявились традиції килимарства придністровських районів півночі сучасної Одещини. Тут зафіксовано достатньо велику кількість килимових виробів і широкий спектр назв: килими, пілки, налавники, рядна, паратари. Продукцію виготовляли не тільки для задоволення власних потреб, але й для продажу. Для мешканців Кодимського, Балтського і сусідніх з ними районів виробництво килимів як прибуткове ремесло існувало ще в 1970-ті роки, а окремі села можна вважати осередками виробництва килимарської продукції.

У Буджаку розвиток килимарства відбувався в традиційному руслі в моноетнічних українських селах, хоча й там простежуються запозичення. У біетнічних поселеннях, здебільшого українсько-молдавських, українські килимарські традиції зазнали відчутного молдавського впливу і в процесі трансформації частково втратили етнічну своєрідність. В українських селах, які задовольняли значну частину своїх потреб через замовлення ткацької продукції, килимарство майже зникає в середині минулого століття.

¹ Украинское народное творчество. – Серия II. – Ковры. – Полтава, 1913.

² Еволюція орнаментики килимарства, зокрема і ткацтва в цілому, потребує окремого дослідження.

³ Щирба Марія Тихонівна, 1922 р.н., с. Десантне Татарбунарського району Одеської області.

⁴ Ушакова Надія Афанасіївна, 1935 р.н., с. Струмок Татарбунарського району Одеської області.

⁵ Стасі Феодосія Вакулівна, 1929 р.н., с. Нерушай Татарбунарського району Одеської області.

⁶ Шаргородська Віра Андріївна, 1944 р.н., с. Шевченкове Кілійського району Одеської області.

⁷ Кушнір В.Г. Традиційне ткацтво на Кодимщині // Записки історичного факультету. – Одеса, 2003. – Вип.13. – С.35.

⁸ Там само. – С.31.

⁹ Прусевич А. Ковровое производство // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С.296.

¹⁰ Там само. – С.301.

¹¹ Пшенишнюк Василь Якович, 1921 р.н., с. Ісаєве Миколаївського району Одеської області.

¹² Яковенко Альбіна, 1940 р.н., с. Андрієво-Іванівка Миколаївського району Одеської області.

Анализируется развитие ковроткачества украинцев Буго-Днестровского междуречья и Буджак с конца XIX в. Определяются особенности орнаментики ковровых изделий отдельных регионов.

Ключевые слова: украинцы, ковроткачество, орнаментика, Буго-Днестровское междуречье Буджак.

The development of carpet weaving of Ukrainians in the Buh-Dnestr interfluve and Budzhak region from the end of the 19th century is analyzed in this article. The features of carpet ornamentation from different regions are classified here.

Keywords: Ukrainians, carpet weaving, ornamentation, Budzhak, Buh-Dnestr interfluve.

Фото 1. Килим. Друга пол. XIX ст., с. Писарівка.

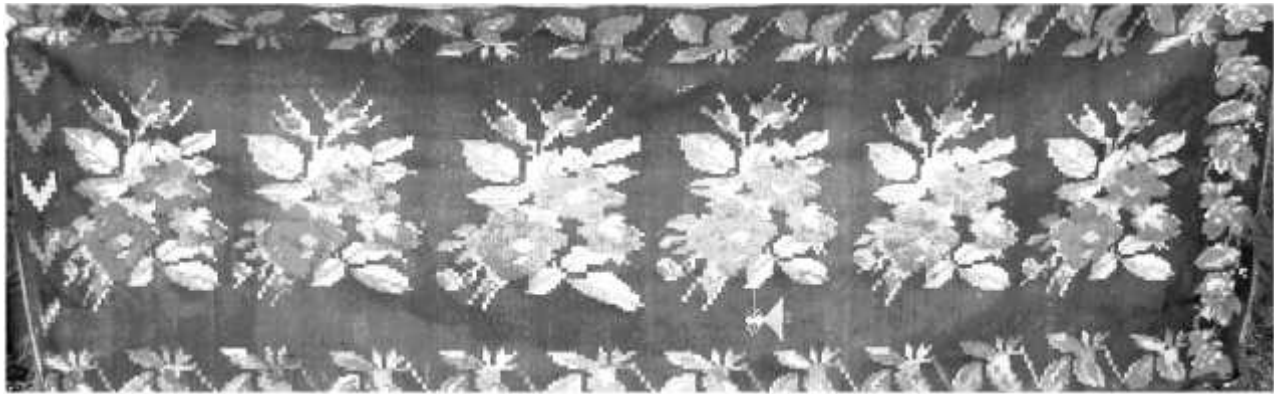

Фото 2. Килим, 1920-ті роки, м. Кодима.

Фото 3. Налавник. с. Лиман. 1970-ті рр.
(вертикальний).

Фото 4. с. Плахтіївка.

Фото 5. Килим, с. Першотравневе.
Техніка виконання орнаменту – "гладі".

Фото 6. Середина 1920-х рр.,
с. Кислиця.

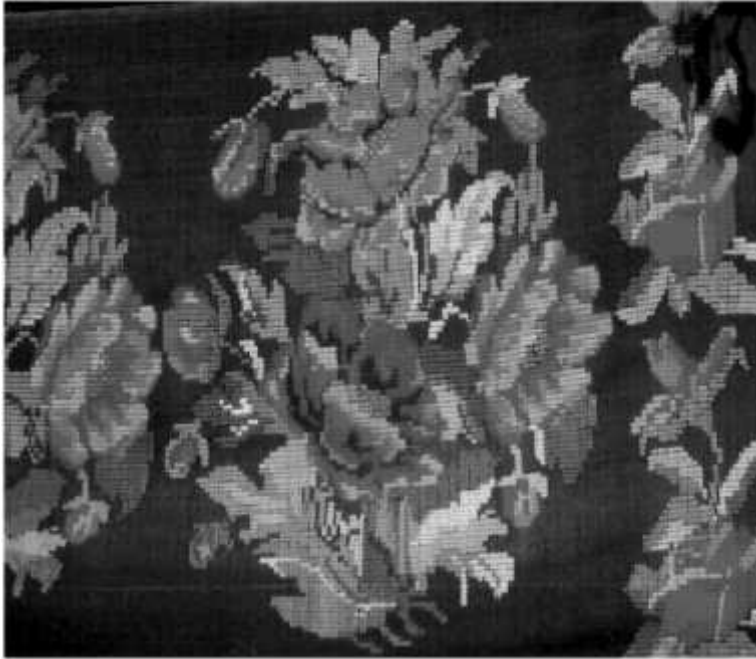

Фото 7. Пілка (фрагмент килима), с. Шевченкове.
Початок 1960-х рр. (техніка орнаменту "гладії").

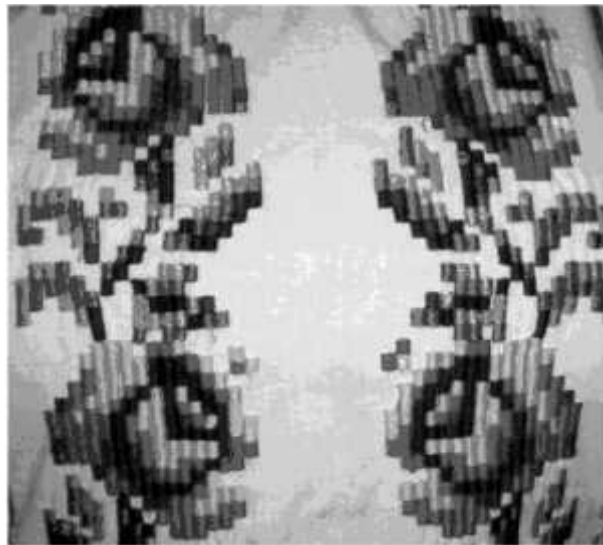

Фото 8. Фрагмент вишивки, с. Борисівка.

Фото 9. Паратарі. Друга половина ХІХ ст., с. Баштанків.

Фото 10. с. Плахтіївка.

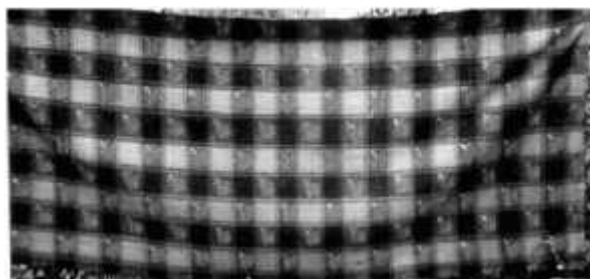

Фото 11. Пілка, с. Десантне.

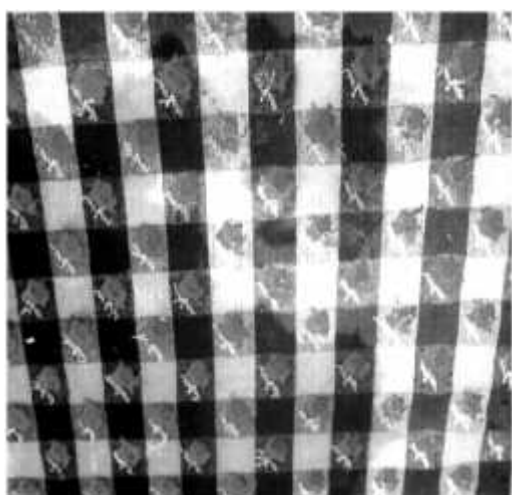

Фото 12. Кадрел (кадрік), с. Глибоке.

Фото 13. Налавник (пілка), 1930-ті рр.,
с. Лиман.

Фото 14. Налавник. 1930-ті рр. с.
Шевченкове.

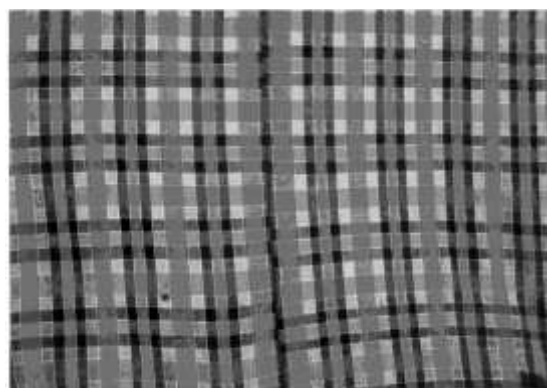

Фото 15. Рядно, с. Шевченкове,
1930-ті рр.